

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

А.В. Опря

ВАГОМИЙ СЛІД НА НИВИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ (до 100-річчя від дня народження професора П. Ф. Лаптіна)

Стаття висвітлює основні віхи життя та діяльності відомого українського вченого професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту П. Ф. Лаптіна.

Ключові слова: П.Ф. Лаптін, педінститут, історична наука, освіта, факультет.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка має багату та славу історію. Він пройшов складний і тернистий шлях, став відомим науковим і навчальним закладом як України, так і за її межами.

Справжньою гордістю університету був і є його кадровий потенціал. Одним з яскравих представників нашої наукової еліти 50-80-х рр. минулого століття був відомий історик професор Петро Флорович Лаптін. Він народився 24 грудня 1912 р. в селі Івча Літинського повіту Подільської губернії (тепер Літинський район Вінницької області) в сім'ї ремісника. Залишившись дуже рано без матері, П.Ф. Лаптін з дитинства пізнав труднощі життя, які ще більше ускладнила громадянська війна в Україні. Батько, інвалід і пенсіонер, фактично нічим не міг допомогти хлопчикові. Тому з 1919 по 1926 рік він періодично перебував у дитячих будинках. Проте життєві негаразди не зламали підлітка, і він витримав своє перше випробування на стійкість¹.

Трудову діяльність Петро Флорович розпочав у 1926 р. робітником слюсарної майстерні в м. Гриців Вінницької області. Жаждоба до знань і півтітка районної комсомольської організації привели його на робітфак, який він закінчив 1931 р. у місті Вінниці. В тому ж році став учителем історії сільської школи (с. Малі Крушлинці Вінницького району). Це відкривало йому шлях до вищої освіти, яку вирішив здобувати в м. Києві².

З 1932 по 1937 р. Петро Флорович – студент Київського державного університету. Саме в стінах цього престижного навчального закладу розпочалося формування наукових інтересів молодого історика. У 30-х роках тут відбувались досить суперечливі процеси. Позитивом було введення, зокрема диференційованої оцінки успішності студентів та визначення термінів проведення екзаменаційних сесій. В основі університетської роботи був новий навчальний план, чітка тривалість навчального дня, зимових і літніх

канікул. Крім денного з вересня 1933 р. в університеті почав працювати заочний відділ. Водночас з кожним роком посилювався жорсткий контроль за усім професорсько-викладацьким складом. Політичні репресії проти викладачів університету відбилися на невиконанні навчальних програм, занепаді деяких напрямів наукових досліджень³.

Восени 1932 р. на історичному факультеті Київського державного університету існували дві кафедри – історії СРСР та історії України, які готували вчителів історії для середньої школи. Викладачі факультету посилено працювали над вивченням архівних джерел для написання монографічних досліджень з історії СРСР та історії України⁴.

Напевно, найбільшу роль у формуванні П. Ф. Лаптіна як викладача та науковця відіграв професор Л. М. Беркут, який читав в університеті лекції з історії середніх віків і був відомим спеціалістом у галузі раннього середньовіччя. Адже саме цьому періоду Петро Флорович присвятив свої наукові дослідження⁵.

У 1937 р. П. Ф. Лаптін закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка за спеціальністю «історія» і за ухвалою Державної екзаменаційної комісії від 29 червня 1937 р. отримав кваліфікацію історика.

Після завершення навчання в університеті П. Ф. Лаптін був призваний на службу в армію. Строкову службу проходив у Одесі, у військовій частині № 220⁶.

Демобілізувавшись у січні 1939 р. з армії, П. Ф. Лаптін уже в лютому розпочав роботу в Київському педагогічному інституті імені О. М. Горького на посаді старшого викладача кафедри середньовічної історії. Саме з того часу розпочалась викладацька кар'єра Петра Флоровича.

У липні 1941 р. разом з дружиною та сином П. Ф. Лаптін отримав дозвіл від парторганізації інституту на евакуацію до м. Новосибірська у зв'язку з хворобою сина, якому був лише один рік. Тут з 25 серпня 1941 р. він продовжив викладацьку діяльність на посаді старшого викладача кафедри всесвітньої історії Новосибірського державного педагогічного інституту. Очевидно, працюючи в цьому виші, П. Ф. Лаптін добре себе зарекомендував, оскільки в квітні 1943 р. його призначили деканом історичного факультету⁷.

У серпні того ж 1943 р. його мобілізували до Червоної армії, де він прослужив до 1945 року. Війну П. Ф. Лаптін завершив у званні лейтенанта і був звільнений у запас. Після демобілізації Петро Флорович у грудні 1945 р. повернувся до викладання в Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького, в якому пропрацював до вересня 1948 р. Тут він обіймав посаду старшого викладача кафедри давньої та середньовічної історії. Крім цього, брав активну участь у громадському житті інституту, виконуючи важливі доручення: був головою лекційного бюро історичного факультету, секретарем окружної виборчої комісії на виборах в місцеві ради депутатів⁸.

З вересня 1948 р. і до вересня 1951 р. Петро Флорович працював викладачем вчительського інституту в Києві, педагогічного інституту в Жи-

томирі. Лекції П.Ф. Лаптіна вже тоді відзначалися глибоким науковим змістом, педагогічну діяльність він уміло поєднував з високою вимогливістю до студентів. Не полишав він і громадської роботи, зокрема, виконував обов'язки заступника редактора інститутської газети. Усе це забезпечило йому великий авторитет професорсько-викладацького колективу Київського вчительського інституту⁹.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у науковому житті П.Ф. Лаптіна сталися важливі події. 1948 р. він захистив кандидатську дисертацію, а 1950 р. став доцентом¹⁰. У цьому ж році опублікував посібник з хронології історії середніх віків для заочників педагогічних і учительських інститутів, у якому, крім ключових дат з історії середніх віків, коротко виклав зміст історичних подій, пов'язаних з цими датами, примірну схему синхроністичної таблиці. Значення таких таблиць, наголошував Петро Флорович, полягає в тому, що вони дають можливість зіставити події в різних країнах у часі, встановити зв'язок між ними в загальноісторичному процесі¹¹. Оскільки подібних праць у той час було обмаль, посібник, безперечно, надзвичайно прислужився вчителям-історикам.

З вересня 1951 р. і до кінця свого життя Петро Флорович працював у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. В той час викладацький склад навчального закладу був невеликий, низькою була і його якість. Так, у 1950 р. він нараховував усього 48 осіб, з яких лише 8 кандидатів наук, доцентів¹².

У 1952 р. кафедру історії поділили на кафедру історії народів Росії та кафедру загальної історії¹³. Петро Флорович опинився на другій кафедрі і упродовж 1952–1956 рр. навіть виконував обов'язки її завідувача, що свідчило не лише довіру інститутського керівництва, але й високі ділові якості П. Ф. Лаптіна. Адже тодішній ректор навчального закладу І. С. Зеленюк дуже ретельно підбирав керівників факультетів і кафедр¹⁴.

П. Ф. Лаптіна одним із перших викладачів нашого вишу в 50-х роках видав змістовну статтю про історика М. М. Ковалевського у всесоюзному журналі «Вопросы истории»¹⁵, що засвідчило його зрослий науковий рівень¹⁶.

1956 р. історичний відділ Кам'янець-Подільського державного педінституту несподівано закрили. Відтак четвертокурсників направляли на роботу, а студентів I–III курсів перевели на навчання до Станіславського (тепер Івано-Франківськ) педінституту. В такий спосіб контингент прикарпатських студентів радянська влада зміцнила «східняками», сподіваючись отримати в них надійну ідеологічну опору в західному регіоні, де в той час зберігався сильний український національно-визвольний рух¹⁷.

Після закриття історичного відділу спеціальність «історія» як додаткову опановували студенти філологічного факультету. Така ситуація зберігалася до 1964 р., коли в складі історико-філологічного факультету знову з'явився історичний відділ¹⁸.

На початку 60-х рр. збільшився кількісний склад викладацького корпусу та покращилась його якість. Зі 112 осіб 26 мали вчений ступінь кан-

дидата наук і наукове звання доцента, а відтак якісний показник складав 23,2%¹⁹. З-поміж доцентів історичного факультету був і П. Ф. Лаптін.

Відчутні зміни в житті нашого інституту відбулись у другій половині 60-х рр. У квітні 1968 р. Міністерство освіти ухвалило сформувати на базі історико-філологічного факультету два самостійні факультети – історичний та філологічний. У наступному 1969 р. на базі кафедри історії були створені дві кафедри – загальної історії та історії СРСР і УРСР. Їх очолили відповідно доктор історичних наук професор Л. А. Коваленко та кандидат історичних наук доцент І. І. Винокур²⁰.

П. Ф. Лаптін продовжував працювати на кафедрі загальної історії. З виходом у світ 1971 р. його ґрунтовної монографії «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» Петро Флорович у березні 1973 р. був переведений на посаду в.о. професора цієї ж кафедри, а в 1976 р. йому присвоїли вчене звання професора²¹.

На початку 80-х рр. у нашому навчальному закладі працювало вже 224 викладачі, з них 6 докторів наук, професорів та 76 кандидатів наук, доцентів. Якісний показник кадрового складу зріс до 36,6%²².

Попри похилий вік, П. Ф. Лаптін продовжував активно працювати на історичному факультеті, передаючи свій багатий науковий та педагогічний досвід молодим колегам. З січня 1983 р. він був переведений на посаду професора-консультанта кафедри загальної історії нашого інституту²³.

Проте прожиті нелегкі роки та хвороби давалися взнаки. В березні 1986 р. у зв'язку з виходом на пенсію та хворобою він був звільнений з роботи за власним бажанням. 16 грудня 1986 р. професор П.Ф. Лаптін помер²⁴.

Науковий доробок Петра Флоровича Лаптіна складають праці, присвячені проблемам медієвістики, історіографії, педагогіки вищої школи. Вершиною його наукової творчості стала монографія «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» Відповідальним редактором цієї книги, яка вийшла під грифом Інституту історії АН УРСР у 1971 р., був відомий український вчений член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

У передмові дослідник наголосив, що в російській та українській історіографії общини відбита ціла епоха складної суспільно-політичної боротьби. Жодна проблема в історії вітчизняної медієвістики кінця ХІХ – початку ХХ ст. не викликала такої посиленої уваги, як проблема общини. Вона давала ключ для розуміння різноманітних питань тогочасної дійсності²⁵. Багато наукових аспектів цієї проблеми зберігає своє значення і сьогодні в плані вивчення історії селянства. До П. Ф. Лаптіна в радянській історіографії було декілька праць, присвячених подібній тематиці. Проте лише він зміг показати розв'язання російськими та українськими медієвістами проблем общини в широкому плані.

Монографія П. Ф. Лаптіна складається з двох частин. Перша характеризує ідейно-методологічні та загальноісторичні погляди представників російської школи медієвістів. Автор розглянув їх у межах двох хронологіч-

них періодів: 1) 70-90-ті рр. XIX ст.; 2) кінець XIX – початок XX ст. Перший етап, на думку автора, був класичним періодом російської медієвістики, в якій важливу роль відігравала позитивістська еволюційна теорія. Вона органічно поєднувалася з історичним оптимізмом, з глибокою вірою у пізнавальну силу історичної науки. Ці положення лежали в основі методологічних поглядів І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, П. Г. Виноградова та інших вчених²⁶.

П. Ф. Лаптін відзначив, що вже в 70-90-х рр. XIX ст. вітчизняні історики досягли вагомих результатів у розробці багатьох проблем західноєвропейського середньовіччя. На великому джерельному матеріалі вони довели універсальність вільної общини, наголосили, що вона була початковим етапом аграрного розвитку середньовіччя, показали історичну обумовленість соціальних конфліктів у феодальному суспільстві²⁷.

Безперечною заслугою Петра Флоровича було й те, що він одним із перших протестував еволюцію ідейно-методологічних поглядів вітчизняних медієвістів наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона насамперед полягала в консервативних зрушеннях в їхніх методологічних підходах, зокрема щодо лібералізму тощо²⁸.

Заслугою є спроба П. Ф. Лаптіна всебічно та глибоко розібратися у складному змісті поняття «криза історіографії». Всупереч поширеній тезі радянської історіографії про глибоку кризу «буржуазної історичної науки в період імперіалізму», П. Ф. Лаптін переконливо довів, що вітчизняна медієвістика на рубежі XIX – XX ст. переживала не кризу, а творче піднесення. Свідченням цього була насамперед велика продуктивність істориків-медієвістів, поява багатьох цінних монографічних досліджень з історії середніх віків, археографічних збірників тощо²⁹. Це був принципово новий висновок у радянській історичній науці, сміливе судження історика, яке різко контрастувало з ідеологічними штампами тоталітарного періоду.

Друга частина монографії П. Ф. Лаптіна – це конкретно історичне вивчення проблем общини в російській позитивістській медієвістиці 70-90-х років XIX – початку XX ст. Дослідник відзначив, що велику роль у розвитку середньовічного суспільства історики відводили соціально-економічним факторам. Так, М. М. Ковалевський однією з суттєвих ознак його вважав приватну власність у всіх її виявах. Він також розкрив причини тривалого збереження сімейної общини впродовж багатьох століть³⁰.

Як наголосив Петро Флорович, багато уваги проблемам общини приділяв і український медієвіст І. В. Лучицький, який вперше у вітчизняній історіографії розширив географічний ареал поширення общини за рахунок середньовічної Іспанії, з'ясував головні особливості піренейської общини. Одна з них, зокрема, полягала у вирішальній ролі скотарства, а не землеробства. Переважання у ній скотарства І. В. Лучицький розглядав як наслідок реконквісти. Перебуваючи в постійному очікуванні нападу арабів, іспанські селяни віддавали перевагу скотарству, а не землеробству. Крім цього, іспанська община тривалий час зберігала економічну та адміністративну незалежність від феодала³¹.

Досить вагомими були результати досліджень І.В. Луцицького в царині вивчення общинних відносин в Україні, який, на думку П.Ф. Лаптіна, вперше в історичній науці відкрив конкретну картину розкладу сімейної общини в Україні, з'ясував механізм цього складного процесу³². Дослідник відзначив, що І. В. Луцицький у своїх історичних дослідженнях вперше застосовував статистичний метод³³. Дослідники незалежної України підтвердили, що саме «із цим методом історик (І. В. Луцицький – А.О.) пов'язував найбільш суттєві успіхи історичної науки, особливо у вивченні економічної історії Західної Європи»³⁴.

Водночас гадаємо, що П. Ф. Лаптін дещо перебільшував «великий вплив» марксизму на російських та українських медієвістів 70-90-х рр. ХІХ ст.³⁵. Більш вірогідно, що головну роль у становленні їхніх поглядів відігравав не марксизм, а російська та українська пореформена дійсність.

Заслугує на увагу також те, що в монографії П. Ф. Лаптіна всебічно розглянута дослідницька методика вітчизняних медієвістів, з'ясована джерельна основа їхніх праць, проаналізовані прийоми творчості, глибоко оцінений застосований ними порівняльно-історичний метод. Автор монографії вперше дослідив вивчення російськими та українськими істориками – медієвістами не лише ранніх форм общини, але й доби пізнього середньовіччя.

Широта проблем дала можливість П. Ф. Лаптіну не лише повно розкрити зміст окреслених питань, але й пов'язати історіографічний матеріал з тогочасними російськими та українськими суспільно-політичними процесами.

Робота П. Ф. Лаптіна посіла гідне місце з-поміж праць, присвячених історії російської та української історичної науки, принесла велику користь не лише спеціалістам-історіографам, але й усім, хто цікавився історією селянства.

Монографія П. Ф. Лаптіна «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» викликала значний інтерес як з боку вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Позитивні відгуки на неї були надруковані в радянських і закордонних часописах. Зокрема, відомі російські медієвісти Є. В. Гутнова, В. В. Самаркін³⁶ і М. А. Барг³⁷ високо оцінювали монографію українського вченого, опублікувавши на неї змістовні рецензії.

Саме за цю монографію, яка стала своєрідним підсумком історіографічних досліджень П. Ф. Лаптіна, а також за багаторічну викладацьку роботу у вишах України, йому за поданням науковців Інституту всесвітньої історії АН СРСР без захисту докторської дисертації присвоїли вчене звання професора.

Важливим аспектом наукової діяльності П. Ф. Лаптіна було написання ним статей до «Української радянської енциклопедії». На замовлення редакції УРЕ у 1960 р. він підготував низку статей з історії середніх віків для цього видання³⁸. В 60-х роках П. Ф. Лаптін помістив тут три статті –

персоналії про видатних російських та українських істориків-медієвістів П. Г. Виноградова, І. В. Лучицького (до речі, уродженця м. Кам'янець-Подільського), Ф. І. Успенського³⁹.

Паралельно з вивченням історії середніх віків та історіографічною тематикою П. Ф. Лаптін впродовж багатьох років досліджував проблеми методики викладання історії в середній школі та вищих навчальних закладах. Лекційний курс з цієї дисципліни він розпочав читати ще наприкінці 40-х рр., працюючи у Київському вчительському інституті. Як згадує колишній студент історичного факультету нашого університету, а нині редактор університетської газети «Студентський меридіан» А.П. Гаврищук, «студенти вивчали згаданий предмет на III курсі, готуючись до першої педагогічної практики, що проводилась навесні. На зустрічі зі студентами запрошувались передові вчителі міста та району, а також студенти, які вже побували на педагогічній практиці. На заняттях з методики викладання історії П.Ф. Лаптін знайомив нас з передовим педагогічним досвідом, давав цікаві поради. На все життя запам'ятались його слова про те, що вчитель в усьому повинен бути взірцем не лише для студентів, але й для мешканців населеного пункту. Прикро (говорив він), коли доводиться бачити в школі вчителя, який не стежить за своїм зовнішнім виглядом. Одним словом, П.Ф. Лаптін по-своєму закладав у студентів основи інтелігентності своїми порадами, прикладами із шкільного життя, особистою поведінкою. І сам був справжнім інтелігентом. Таким ми його бачили на заняттях, у спілкуванні, ставленні до студентів».

Заслуговує на увагу й методика рецензування лекцій, яку пропонував Петро Флорович. Він виділяв тут чотири головні аспекти: 1) загально-організаційні та зовнішньо-методичні вимоги. Вони передбачали відповідність лекції особливостям аудиторії, наявність унаочнень, контакт з аудиторією, естетичні елементи; 2) зміст лекції. Тут брались до уваги її теоретичний рівень, ідейна спрямованість, документованість, культура мовлення; 3) методичний рівень лекції. Він включав чіткий план та структуру лекції, логічну послідовність викладу, емоційність, інтонацію лектора, вільне володіння матеріалом; 4) результативність лекції. Вона оцінювалась за реакцією аудиторії, питаннями слухачів і відповідями лектора, враженнями про його авторитет⁴⁰.

В останні роки свого життя П. Ф. Лаптін посилено вивчав питання проблемного викладання у вищі, особливу увагу акцентуючи на проблемній лекції. Логічним завершенням його творчих пошуків у цьому напрямку стала друга монографія «Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе» (Київ, 1988). У зв'язку з тим, що Петра Флоровича на той час вже не було в живих, книга вийшла за редакцією заслуженого працівника вищої школи УРСР доктора історичних наук, професора І.С.Винокура. У своїй передмові до праці П.Ф. Лаптіна науковий редактор наголосив, що в ній всебічно розкрито значення проблемного навчання для формування творчої особистості спеціаліста-історика⁴¹.

Монографія Петра Флоровича складається з двох розділів: перший, був присвячений проблемному викладанню історії в сучасному ВНЗ; другий – самостійній роботі студентів в умовах проблемного навчання. У першому розділі, спираючись на новітні досягнення історичної та педагогічної науки, на свій власний багатий досвід, автор розкрив зміст проблемного викладання історії у вищих навчальних закладах. На його думку, проблемне навчання – це не лише проблемні лекції, але й всі ланки та форми навчального процесу у виші (практичні та семінарські заняття, самостійна робота студентів, консультації викладачів, екзамени та заліки, робота наукових студентських гуртків тощо). Проблемне навчання, – підкреслював Петро Флорович, – створює максимальні можливості для розвитку у студентів творчого, продуктивного мислення, синтетичних і аналітичних здібностей, набуття вмінь та навичок самостійної роботи⁴².

Найважливішою складовою такого навчання є проблемна лекція. Вона, наголошував дослідник, проблемна не лише тому, що в ній розглядаються дискусійні або маловивчені теми, а й через те, що вона розкриває складне теоретичне питання, яке має велике науково-методологічне та пізнавальне значення. У проблемній лекції на відміну від традиційної повинна переважати теорія, а описово-ілюстративний матеріал складати лише основу для теоретичних узагальнень. Конкретний фактаж мав бути обов'язково високоякісний, спеціально підібраний, інакше проблемна лекція може перетворитися на «примітивний соціологізм», а цього аж ніяк не можна допустити. Саме така лекція, вважав Петро Флорович, здатна розвинути розумові здібності студентів, прищепити їм навички наукового мислення⁴³.

Важливою особливістю проблемних лекцій з історії було те, що вони мали базуватися на максимальному використанні історико-порівняльного методу. Лише в такому випадку викладач міг досягти необхідного пізнавального ефекту⁴⁴. Сам Петро Флорович дуже вміло використовував цей метод у своєму лекційному курсі історії середніх віків, аналізуючи реформаційний рух у країнах Західної Європи.

У другому розділі монографії П.Ф. Лаптін всебічно проаналізував особливості роботи студентів в умовах проблемного навчання, з'ясував зміст проблемних семінарських занять, специфіку їх проведення. Автор наголосив, що ці заняття, як і вся система самостійної роботи студентів, повинні будуватися на послідовних принципах наступності. Головним у проблемному семінарі є не просте запам'ятання фактів, а творче вивчення теоретичних питань історії. На такому семінарі фактологічний опис не є самоціллю, а факти тут слугують засобом аргументації певного теоретичного положення⁴⁵.

Як відомо, головним завданням семінарських занять з історичних дисциплін є поглиблене вивчення студентами ключових питань історії, знайомство з основними джерелами, вироблення у них вміння самостійно інтерпретувати джерельний матеріал. Кожний вихованець П. Ф. Лаптіна добре пам'ятає, що у нього не можна було отримати високу оцінку з історії середніх віків без глибокого знання джерел і монографій з відповідної тематики.

Пригадую й деякі курйозні моменти, які траплялись на семінарських заняттях П. Ф. Лаптіна. Якось одна студентка, відповідаючи на питання про релігійні війни у Франції XVI ст., не змогла відповісти на питання, коли ж саме відбулась Варфоломійська ніч. Вона довго думала, а потім сказала, що ця ніч відбулась десь у XVI-XVII ст. На все життя запам'ятав репліку мого вчителя, яка врзалась у мою пам'ять: «Це ж всього одна ніч, а ви її розтягнули аж на два століття».

На семінарських заняттях, які проводив П. Ф. Лаптін, часто виникали дискусії з приводу тих чи тих питань. Професор ніколи не нав'язував своєї думки, вчив студентів висловлювати власні судження, самостійно мислити, прищеплював їм навички роботи з історичною картою. Своє бачення семінарських занять з історії середніх віків у вищій школі він виклав у двох навчально-методичних працях. Для кращої підготовки студентів до кожної теми тут пропонувались методичні вказівки, чіткий план, список джерел, основної та додаткової монографічної літератури⁴⁶.

Як наголошував П. Ф. Лаптін, перед проведенням проблемного семінару викладач обов'язково повинен розкрити студентам методику використання історичних джерел з тим, щоб вони краще підготувались до заняття⁴⁷. Він підкреслював, що, добираючи джерела, необхідно враховувати такі критерії: 1) документи повинні бути органічно пов'язані з програмним матеріалом; 2) репрезентувати основні, найтипівіші факти та події епохи; 3) мати певний емоційний вплив; 4) відрізнитися достатньою інформативністю; 5) висвітлювати різні аспекти історичних подій та явищ.

Аналіз творчого доробку Петра Флоровича в галузі проблемного навчання свідчить, що багато його міркувань і висновків не втратили своєї актуальності й сьогодні.

П. Ф. Лаптін був принциповою, доброзичливою і тактовною людиною. Він був завжди готовий прийти на допомогу, щедро ділився своїми багатими знаннями з молодшими колегами на кафедрі, вчителями та студентами. Багато його учнів плідно працюють зараз у вишах та науково-дослідних установах незалежної України. Чимало його вихованців стали відомими вченими, назавжди зберегли любов до науки, творчого пошуку. З-поміж них – директор Інституту історії України Національної Академії наук України академік В. А. Смолій, доктори історичних наук, професори В. С. Степанков, Л. В. Баженов та багато інших.

За багаторічну плідну наукову та педагогічну діяльність Петро Флорович неодноразово нагороджувався почесними грамотами. У 1972 р. він отримав значок «Відмінник народної освіти УРСР», що стало яскравим свідченням його великих заслуг на ниві підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів.

У науковій роботі П. Ф. Лаптін був надзвичайно вимогливим до себе і до своїх учнів. Мені пощастило писати дипломну роботу «Історичні погляди академіка Є.О. Космінського» під керівництвом Петра Флоровича. В зв'язку з цим доводилось часто бувати у квартирі професора на вулиці

Калініна, 23, обговорювати з ним текст моєї роботи, вислуховувати його поради та зауваження. Пам'ятаю, як ретельно вичитував Петро Флорович кожну сторінку моєї дипломної, робив у тексті і на полях помітки, вимагав усунення недоліків, чіткості формулювань, вмотивованих висновків. Мені спочатку здавалось, що він занадто прискіпливо ставиться до моєї дипломної роботи. Лише пізніше зрозумів, яке велике значення мали поради та зауваження Петра Флоровича для мого наукового зростання.

За порадою мого наукового керівника я у 1970 р. відвідав Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, познайомився з учнями Є.О. Космінського, які на той час вже були визначними вченими з європейським авторитетом. Одна з учениць Є.О. Космінського – доктор історичних наук, професор МДУ Є.В. Гутнова – взяла шефство наді мною, допомагаючи завершити моє дипломне дослідження. За її підтримки мені вдалося потрапити до архівів Московського державного університету та АН СРСР, де я опрацював невідомі документи про академіка Є.О. Космінського⁴⁸. П.Ф. Лаптін посприяв і тому, щоб Євгенія Володимирівна Гутнова стала рецензентом моєї дипломної, яку вона високо оцінила. В одному з листів до мене вона писала: «Загалом я вважаю, що ви добре попрацювали, вдало систематизували матеріал і виявили досить велику для студента ерудицію. Тому я змогла оцінити вашу роботу на відмінно»⁴⁹.

Після того, як я почав працювати в інституті, Петро Флорович уважно знайомився з моїм стилем роботи, багато разів відвідував мої семінарські заняття з історії середніх віків, всебічно їх аналізував і запрошував мене на свої проблемні лекції з цієї дисципліни.

П.Ф. Лаптін був активним учасником багатьох наукових конференцій та симпозіумів, де виступав з питань методології історичної науки та історіографії. Хочу згадати про його участь у роботі всесоюзної конференції викладачів історіографії вітчизняної та зарубіжної історії університетів та педагогічних інститутів, яка відбувалась в лютому 1973 р. у Смоленську. Вона була організована Міністерством освіти СРСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерством освіти РРФСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти РРФСР, Смоленським державним педагогічним інститутом та установами Академії наук СРСР. На ній було заслухано майже 100 доповідей, повідомлень та виступів. Від Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в її роботі брали участь чотири особи: професор П.Ф. Лаптін, доцент О.Д. Степенко, асистент А. В. Опря та студент історичного факультету О.П. Григоренко (тепер доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету).

На конференції насамперед відзначалось, що на історичних факультетах вищих навчальних закладів значна увага почала приділятися вивченню курсу історіографії, а це своєю чергою позитивно позначилося на підготовці історичних кадрів. Учасниками конференції глибоко проаналізували вишівські програми з історіографії, окреслені основні принципи побудови навчальних курсів з історіографії вітчизняної та всесвітньої історії.

Значний інтерес викликали виступи, в яких автори ділилися своїм досвідом, критикували недоліки викладання історіографічного курсу, шукали шляхи поліпшення якості читання цієї дисципліни.

Своїм досвідом викладання історіографії в Кам'янець-Подільському державному педінституті поділився професор П.Ф. Лаптін. Його доповідь «Історіографія в практичному курсі весвітньої історії на історичних факультетах педінститутів» була заслухана на першому пленарному засіданні. Присутні повністю підтримали думку Петра Флоровича, що «без глибоких історіографічних знань не може бути справжнього спеціаліста-історика». Доповідач також наголосив, що історіографічні питання повинні розглядатися не на всіх практичних заняттях, а тільки на тих, які мають велике теоретико-пізнавальне та методологічне значення. Лише у такому випадку історіографічні сюжети викликають великий інтерес у студентів, сприяють поглибленню їхніх знань, формують у них творчий підхід до історії⁵⁰.

У своїй доповіді П. Ф. Лаптін також розкрив специфіку історіографічної роботи студентів на старших курсах, зокрема підкреслив, що тут треба істотно поміняти саму методику проведення практичних занять, ускладнити роботу студентів, які самостійно шукають відповіді на історіографічні питання⁵¹.

Виступ професора П. Ф. Лаптіна був вислуханий з великою увагою і супроводжувався численними запитаннями слухачів. Нам, українським історикам з Кам'янця-Подільського, які сиділи в Смоленській конференц-залі і слухали виступ Петра Флоровича, було дуже приємно, як високо оцінили доповідь нашого колеги історична еліта тодішнього Радянського Союзу. Учасники конференції виробили також рекомендації щодо дальшого розвитку історіографічної науки та удосконалення методів її вивчення у виші.

Враховуючи недостатню кількість наукової літератури у нашому виші, П.Ф. Лаптін активно користувався міжбібліотечним абонементом, виписуючи необхідні йому джерела з різних бібліотек тодішнього СРСР. У цьому йому допомагав завідувач інститутської бібліотеки Й.І. Токар, з яким він, до речі, жив в одному будинку. На письмовому столі професора я завжди бачив велику кількість різноманітної наукової літератури зі штампами центральних бібліотек.

Петро Флорович Лаптін був талановитим викладачем, умілим наставником студентської молоді. Він з великою повагою ставився до студентів, завжди допомагав їм розв'язувати складні життєві питання. На екзамені професор цікавився матеріальним становищем студента і міг підвищити йому екзаменаційний бал, щоб той не втратив стипендії.

Лекції та семінарські заняття з історії середніх віків, які проводив П.Ф. Лаптін, викликали велику цікавість у студентів, будили їх творчу думку, прищеплювали інтерес до історичної науки та педагогічної праці. За спогадами А.П. Гаврищука, «П.Ф. Лаптін читав на II курсі важливу історичну дисципліну – історію середніх віків. Після захопливої, оповиті легендами стародавньої історії згаданий предмет здавався нам досить

складним. Проте викладач володів майстерністю викладати матеріал. Відсутність потужного голосу і чіткої дикції компенсувались у нього глибоким аналізом історичних процесів, логічністю, аргументованістю і переконаністю викладу. Петро Флорович часто говорив на лекції: «А тепер, шановні, розглядаємо таку проблему» (очевидно, вважав, що такий термін найкраще підходить для наукової лекції)».

П.Ф. Лаптін був надзвичайно пунктуальною людиною, дисциплінованим викладачем. Наприклад, консультації з історії середніх віків, які він проводив, відбувалися точно у визначений день і час за будь-яких погодних умов.

Упродовж багатьох років П.Ф. Лаптін очолював профспілкову організацію працівників історичного факультету. До виконання громадських доручень, як і до службових обов'язків, ставився надзвичайно сумлінно. В усьому виявляв відповідальність і принциповість.

П.Ф. Лаптін був чудовим сім'янином, ніжним батьком. Разом з дружиною Галиною Василівною вони виховали двох синів – Леоніда та Юрія. Пригадую, як гостро переживав Петро Флорович з приводу невирішеності квартирного питання у сина Юри, який працював в Інституті кібернетики АН УРСР у місті Києві.

Своєю любов'ю до наукової та педагогічної роботи, компетентністю у різноманітних проблемах історичної науки, високими людськими якостями П. Ф. Лаптін здобув заслужений авторитет викладачів та студентів.

Світла пам'ять про професора П.Ф. Лаптіна – талановитого вченого, мудрого педагога, чуйну і доброзичливу людину – назавжди залишиться в серцях його колег і вихованців.

Примітки

- ¹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог / А.В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 5; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін / А.В. Опря, І.С. Винокур // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 278; Касьянович Л.М. Професор П.Ф. Лаптін – вчений-історик, педагог та особистість: магістерська робота / Л.М. Касьянович. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 8-9.
- ² Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 9-10.
- ³ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 10-11; Казьмирчук М.Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933 – 1941рр.) / М.Г.Казьмирчук // Укр. іст. журнал. – 2012. – №1. – С. 113.
- ⁴ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 11.
- ⁵ Там само. – С. 17.
- ⁶ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 18-19; Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 278-279.
- ⁷ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 19-20.
- ⁸ Там само. – С. 21-22.

- ⁹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5-6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 23.
- ¹⁰ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279.
- ¹¹ Лаптін П. Ф. Посібник з хронології історії середніх віків (для заочників педагогічних і учительських інститутів) / П.Ф. Лаптін. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1950. – 88 с.
- ¹² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948-1997 рр.) / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оюм, 2003. – С. 111.
- ¹³ Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету / С. А. Копилов, В. В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С. 18.
- ¹⁴ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленока: історичний нарис / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С. 101.
- ¹⁵ Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах М.М. Ковалевского / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – М., 1955. – № 9. – С. 110-120.
- ¹⁶ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948-1997 рр). – С. 114.
- ¹⁷ Філінюк А. Г. Життя, віддане справі... – С. 127.
- ¹⁸ Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 18; Кам'янець-Подільський національний університет. – К.: «Вид-во Логос Україна», 2008. – С. 58.
- ¹⁹ Степанков В. С. Особистість у вимірі епохи / В. С. Степанков // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: КПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 9.
- ²⁰ Там само. – С. 11-12.
- ²¹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279.
- ²² Степанков В. С. Назв. праця. – С. 16.
- ²³ Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 42 – 43.
- ²⁴ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6.
- ²⁵ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф.Лаптин. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 3-4.
- ²⁶ Там само. – С. 6-9.
- ²⁷ Там само. – С. 56, 190.
- ²⁸ Там само. – С. 60-78, 99.
- ²⁹ Там само. – С. 98-99.
- ³⁰ Там само. – С. 195-198.
- ³¹ Там само. – С. 213-214; Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого / П.Ф. Лаптин // Средние века. – М., 1963. – Вып. 23. – С. 217.
- ³² Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 218; Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого. – С. 222.
- ³³ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 218.

- ³⁴ Логунова Н.А. Наукова та громадсько-політична діяльність І.В. Лучицького. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / Логунова Наталя Анатоліївна; Ін-т укр. археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – К., 2006. – С. 12.
- ³⁵ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 56.
- ³⁶ Гутнова Е. В., Самаркин В. В. П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с. [Рец.] // Вопросы истории. – М., 1973. – № 7. – С. 155-157.
- ³⁷ Барг М. А. П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с. [Рец.] // История СССР. – М., 1972. – № 6. – С. 172-173.
- ³⁸ Лаптин П.Ф. Бодричі (ободрити) / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 7; його ж. Бранденбург / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 76; його ж. Бранібор / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 77; його ж. Ганза / П.Ф. Лаптин // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 3. – С. 127.
- ³⁹ Лаптин П.Ф. Виноградов Павло Гаврилович / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 374; його ж. Лучицький Іван Васильович / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1962. – Т. 8. – С. 299 – 300; його ж. Успенський Федір Іванович / П.Ф. Лаптин // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1964. – Т. 15. – С. 168-169.
- ⁴⁰ Особистий архів автора статті.
- ⁴¹ Винокур И.С. Предисловие редактора / И.С. Винокур // П.Ф. Лаптин. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе. – К.: Высшая школа. Главное изд-во, 1988. – С. 3.
- ⁴² Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе / П.Ф. Лаптин. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1988. – С. 17-19.
- ⁴³ Там само. – С. 19; Лаптин П.Ф. Проблемные лекции по истории в вузе / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – М., 1980. – № 7. – С. 129; Лаптин П.Ф. О некоторых вопросах проблемной лекции по истории в вузе / П.Ф. Лаптин // Новая и новейшая история. – М., 1986. – № 2. – С. 175.
- ⁴⁴ Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание... – С. 26.
- ⁴⁵ Там само. – С. 77, 80.
- ⁴⁶ Лаптин П.Ф. Практичні заняття з історії середніх віків (методичні вказівки для студентів II курсу історичного факультету) / П.Ф. Лаптин. – Кам'янець-Подільський, 1976. – 46 с.; Лаптин П.Ф. Практичні заняття з історії середніх віків: методичні вказівки для студентів II курсу історичного факультету. – Вид. 2-е, доп. / П.Ф. Лаптин, А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський, 1983. – 79 с.
- ⁴⁷ Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание... – С. 79.
- ⁴⁸ Завальнюк О. М. Народився бути істориком (до 60-річчя від дня народження професора А.В. Опрі) / О. М. Завальнюк, І. А. Опря // Освіта, наука і культура на Поділлі. збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 428.
- ⁴⁹ Особистий архів автора статті.

- ⁵⁰ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов / П.Ф. Лаптин // Вопросы историографии в высшей школе (Всесоюзная конференция преподавателей историографии истории СССР и всеобщей истории университетов и педагогических институтов. Смоленск, 31 января – 3 февраля 1973 г.). – Смоленск, 1975. – С. 221; Лаптин П.Ф. Историографические элементы в лекционном курсе истории средних веков на исторических факультетах педагогических институтов (из опыта работы Каменец-Подольского пединститута) / П.Ф. Лаптин // Средние века. – М., 1966. – Вып. 29. – С. 315.
- ⁵¹ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов. – С. 226.

Summary

The article elucidates the major milestones of life and work of the well-known Ukrainian scientist, professor of Kamianets-Podolsky pedagogical institute P. F. Laptin.

Key words: *pedagogical institute, science, education, faculty.*

Одержано 9 листопада 2012 р.

УДК 001(477)(092)

С.А. Копилов

АКАДЕМІК Е.О. КОСМІНСЬКИЙ І ДОЦЕНТ П.Ф. ЛАПТІН: ШТРИХИ НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ

У статті за листами видатного російського історика-медієвіста академіка Е.О. Космінського до українського історіографа П.Ф. Лаптіна, які вперше вводяться до наукового обігу, реконструйовані взаємини цих вчених, що тривали упродовж середини 40-х – 50-х років ХХ ст.

Ключові слова: *П.Ф. Лаптин, Е.О. Космінський, взаємини, епістолярій, листи, вчений.*

Написати статтю про Петра Флоровича Лаптіна нас спонукала дата 24 грудня, що нагадала про сторіччя від дня народження відомого українського історіографа, бо все менше й менше залишається людей, учнів, особливо колег, які мали можливість спілкуватися з цією незвичайною людиною, вченим і педагогом. Колишні студенти, які слухали його лекційні курси, здебільшого самі тепер вкриті сивиною та сповнені життєвим і науковим досвідом, дуже жалкують, що в ті далекі злиденні роки ні аудіо-, ні відеоапаратури не було, щоб зберегти для нащадків ці хвилини і години лекторського натхнення. Втім цю прогалину компенсують наукові праці та епістолярні матеріали – найважливіші історіографічні джерела для вивчення життя та діяльності науковців, епохи, в якій вони жили і працювали. Попри двоїсте ставлення окремих дослідників до епістолярних джерел, насам-